

Het Rood Privilegeboek (1)

Kroonjuweel van de stad

Valentijn Paquay

Het Bossche stadsprivilegeboek, bekend onder de naam van Rood Privilegeboek, trekt regelmatig de belangstelling, al blijft het vaak bij de weergave van het zich daarin bevindende en beschadigde miniatuur. Een gedegen bestudering van het complete boek bleef uit. Hier presenteren we het Privilegeboek en haar boeiende geschiedenis in hoofdlijnen.¹ Er zal worden betoogd dat het telkens opduikende verhaal over de rol van het Privilegeboek bij de inhuldiging van de hertog fundamenteel onjuist is.²

Halen we het boek, register of handschrift zoals een archivaris of een bibliothecaris het elk in hun eigen jargon aanduiden, voorzichtig te voorschijn. Het handschrift is met een ouderdom van bijna zes honderd jaren een van de oudste documenten van zo'n omvang in het Stadsarchief en van groot belang.³ Inmiddels zijn microfiches en een cd-rom beschikbaar zodat het kwetsbare origineel zo min mogelijk hoeft te worden geraadpleegd, want aanraking bij raadpleging of blootstelling aan het daglicht is desastreus voor de kwaliteit. Men dient te beseffen dat we hier van doen hebben met een juweel in de kroon, zo men wil: in de hertogskroon van de stad 's-Hertogenbosch.

Jacques Sassen en Charles Verreyt waren in het verleden onderzoekers die zich met het oude handschrift hebben bezig gehouden.⁴ Het is echter opvallend hoe weinig serieuze aandacht het Rood Privilegeboek daarna heeft gekregen. Als oorzaak daarvan kan er op worden gewezen dat een deskundige beschrijving van een middeleeuws handschrift specialisme vereist. Voor de wetenschappelijk biblio-

Voorzijde: koft van leer met droogstempelversieringen, koperen klamp en sporen van kettingbevestiging. Opschrift in venster: 'Het privilegie boeck genoe(m)t het Roodt privilegie boek. Ind(en) Camere(n) der heren Scepen(e)n va(n) Tshertoge(n)bossche berusten(de)'. Voorts koperen hoekverstevingen, het medaillon met wapen van koning Filips II van Habsburg-Spanje en de vier vattingen waarin zich ooit de sierstenen bevonden. (Foto: Albert Schreurs)

thecaris ligt bestudering van een archiefstuk niet voor de hand, terwijl een uitvoerige analyse van zo'n handschrift door de traditionele archivaris buiten zijn werkterrein ligt.

De belangstelling voor oorkondenverzamelingen is tegenwoordig weggeëbd, al valt een herleving te bespeuren in kringen van mediëvisten die geïnteresseerd zijn in de complexe processen rond schriftelijke vastlegging.⁵

Om de betekenis van dit kostbare handschrift te schetsen zullen we eerst de buitenkant beschrijven (*leer en hout*), vervolgens de ingewikkelde inhoud voorstellen (*papier en perkament*). Een cruciale rol vervulden de illustraties, die in het tweede deel van dit artikel aan de orde komen (*boek en plaat*). De betekenis van het Bossche Rood Privilegeboek komt nog sterker naar voren als we het vergelijken met andere steden waar soortgelijke privilegeboeken voorhanden zijn (*rood en zwart*).

Leer en hout

In gesloten toestand is het Privilegeboek 33 cm hoog en 25 cm breed. Dichtgeslagen is het ongeveer 8 cm dik. Het boek heeft een kalfsleideren boekomslag, aangebracht op een ondergrond van houten plankjes (ca. 1 cm dik). De originele rugzijde is verdwenen en tijdens de achttiende eeuw vervangen door een nieuwe uitvoering met bladgoud motieven. Het opgedrukte opschrift op de rug, nu grotendeels verdwenen, luidde nog halverwege de negentiende eeuw: *T'Rood Privilegie-boeck*. Bij de laatste restauratie (begin jaren 1990) is voor de sluiting een simpele leren band, gevat in originele koperen plaatjes, over de snee aangebracht. Het boek is opnieuw, op minder fraaie wijze, ingebonden.

Een omslag in leer is voor het Oud-administratief Archief van de stad op zich genomen al een bijzonderheid. Op enige duizenden bewaard gebleven registers en banden van vóór het jaar 1810 blijken hooguit een twintigtal zo'n kostbare omslag te kennen. De meeste dateren uit de zeventiende eeuw. Hiermee krijgt het oudere Privilegeboek al een status die het verheft boven de massa. De wijze waarop de leren omslag verder is bewerkt, verhoogt die status alleen maar. De buitenhoeken van de boekomslag zijn met koperen plaatjes versterkt; aan de achterzijde zijn vier koperen knoppen aangebracht. Deze voorzieningen dienen om beschadigingen tegen te gaan.

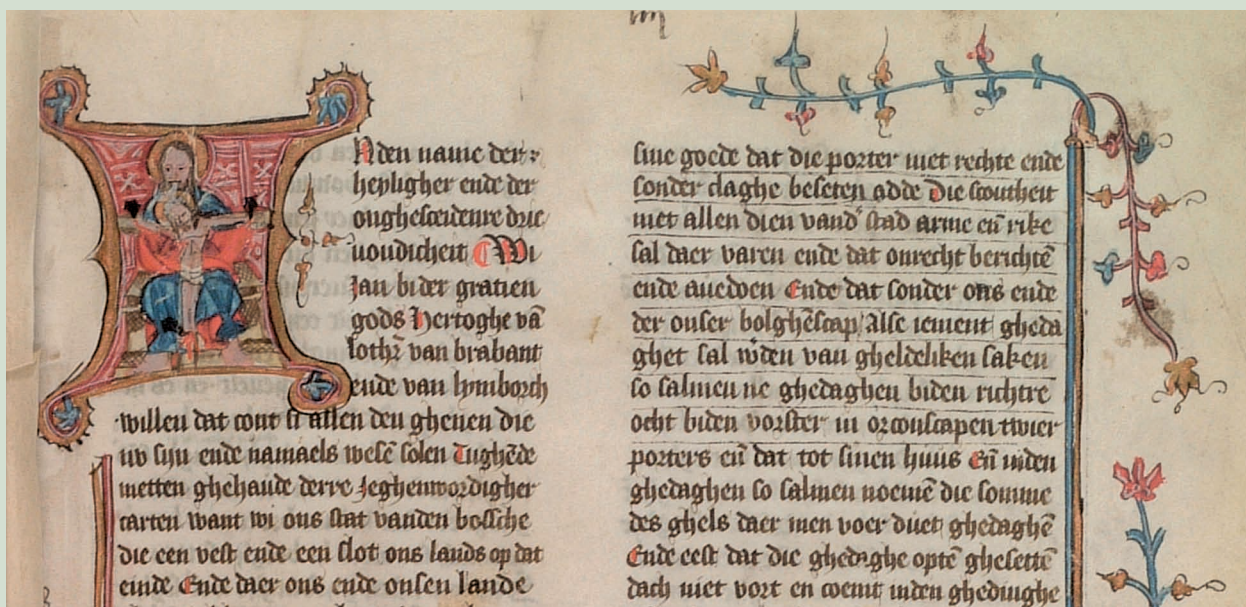
In het bruine leer zijn droge stempelversieringen in Renaissancestijl op de voor- en achterzijde geslagen. Op de voorkant bevinden zich vier zilveren vattingen waarin oorspronkelijk (halfedel)stenen waren gezet. De kleurrijke sierstenen zijn verdwenen. Op de voor- en achterzijde zijn nog in koper gevatte ronde medaillons bevestigd. Voorop is een (beschadigd) heraldisch wapenschild van Filips II, hertog van Brabant, met het jaartal 1580 weergegeven. Aan

de achterzijde is het medaillon leeg, maar daarin was het stadswapen van 's-Hertogenbosch aangebracht. Een opschrift op perkament, binnen een koperen rechthoekige omlijsting, is boven het medaillon op de voorkant aangebracht: *Het privilegieboek genoemd het Roodt Privilegieboek, in den cameran der heren scepenen van tsHertogenbossche berustende*.

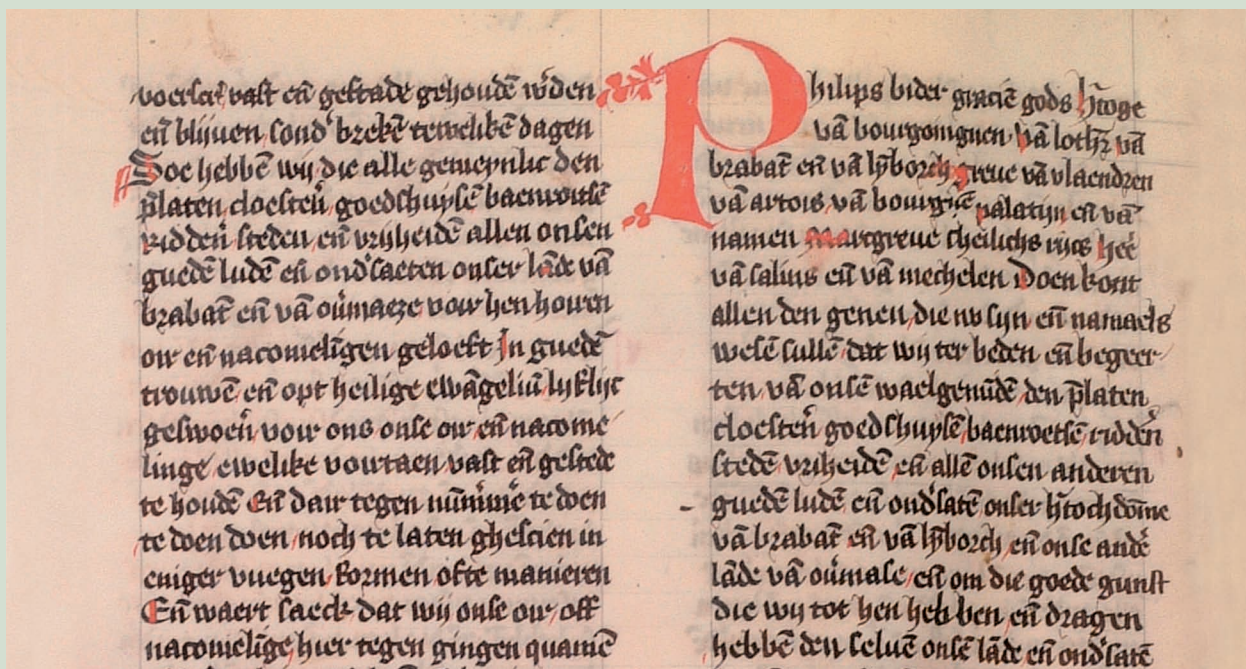
Zeker is dat de band als geheel en in de vorm zoals we die nu kennen uit 1580 dateert, wat ook in cijfers direct onder het medaillon op de voorkant gestempeld staat. Het jaar 1550, zoals genoemd in de literatuur (sinds 1862), is dus verkeerd gelezen en onjuist. In opdracht van het stadsbestuur namelijk vervaardigde boekdrukker en -binder Jan Sceffer of Schoeffe de nieuwe omslag, die hij in juli 1580 had voltooid.⁶ De reden om een dergelijk kostbaar boek te laten herinbinden, kan in verbinding worden gebracht met de Vrede van Keulen, die daar op een internationale conferentie tussen strijdende partijen in de Nederlanden in het najaar van 1579 was getekend. Den Bosch sloot zich aan bij die vredesregeling, waarmee zij weer loyaal werd aan de wettige landsheer, Filips II, koning van Spanje. In december 1579 werd die vrede plechtig vanaf het bordes van het Raadhuis afgekondigd. Hiermee koos de stad definitief voor de Zuidelijke Nederlanden tegenover de opstandige gewesten in het Noorden. Die beslissing zou haar in een moeilijke militair-politieke frontpositie brengen en vijftig jaar later haar ondergang worden.

Tegen de tijd dat de capitulatie voor de Republiek (in 1629) een feit was, stoorde zich blijkbaar niemand van het nieuwe bewind aan het wapen van de aartsvijand dat op de voorkant prijkte. Intussen bleek het Rood Privilegeboek nog altijd zoveel status te hebben dat het als het Bossche wetboek onaanastbaar was. Zelfs tijdens de Bataafs-Franse tijd, toen toch statussymbolen van de standenmaatschappij, zoals wapenschilden, uit de gratie waren en vaak opzettelijk werden verwijderd, liet men het zitten. De vroegere stadsbestuurders gingen zorgvuldig om met het Privilegeboek, dat pas na 1810 naar het 'archief' verhuisde.

Zoals het geciteerde opschrift aangeeft, lag het vanaf 1580 opgeborgen in de Schepenkamer van het Raadhuis. Oudere berichten bewijzen dat dit daarvoor al het geval was. Vroeger stonden boeken niet, maar lagen in de kast met de sneezijde naar voren. Het stadsbestuur zorgde er later voor dat het Privilegeboek veilig aan de ketting kwam te liggen. De ketting is sinds de negentiende eeuw verdwenen, maar bevestigingsgaten zijn nog in voor- en achterzijde te zien. Het Privilegeboek heeft het Raadhuis nooit

Deel I (folio 4recto). Geïllustreerd initiaal letter I (Christus Koning / Gnadenstoel), kalligrafisch boekschrift in twee kolommen, bloemrand-versieringen in de marge. Tekst: begin van het 'Privilegium Trinitatis' (stadsrecht van 1330). (Foto: Albert Schreurs)

Deel II (folio 105verso). Minder fraai geschreven cursiefschrift in twee kolommen, eenvoudig gerubriceerde initialen (in rood). Tekst: Blijde Inkomste van hertog Filips de Goede uit 1430. (Foto: Albert Schreurs)

verlaten, want het huidige Stadsarchief, dat tot in de jaren-1980 in het Stadhuis was gehuisvest, is te beschouwen als een institutionele opvolger die deze gekoesterde opberging binnenshuis garandeerde. De geconstateerde verliezen lijken we eerder te moeten plaatsen in de decennia na 1800.

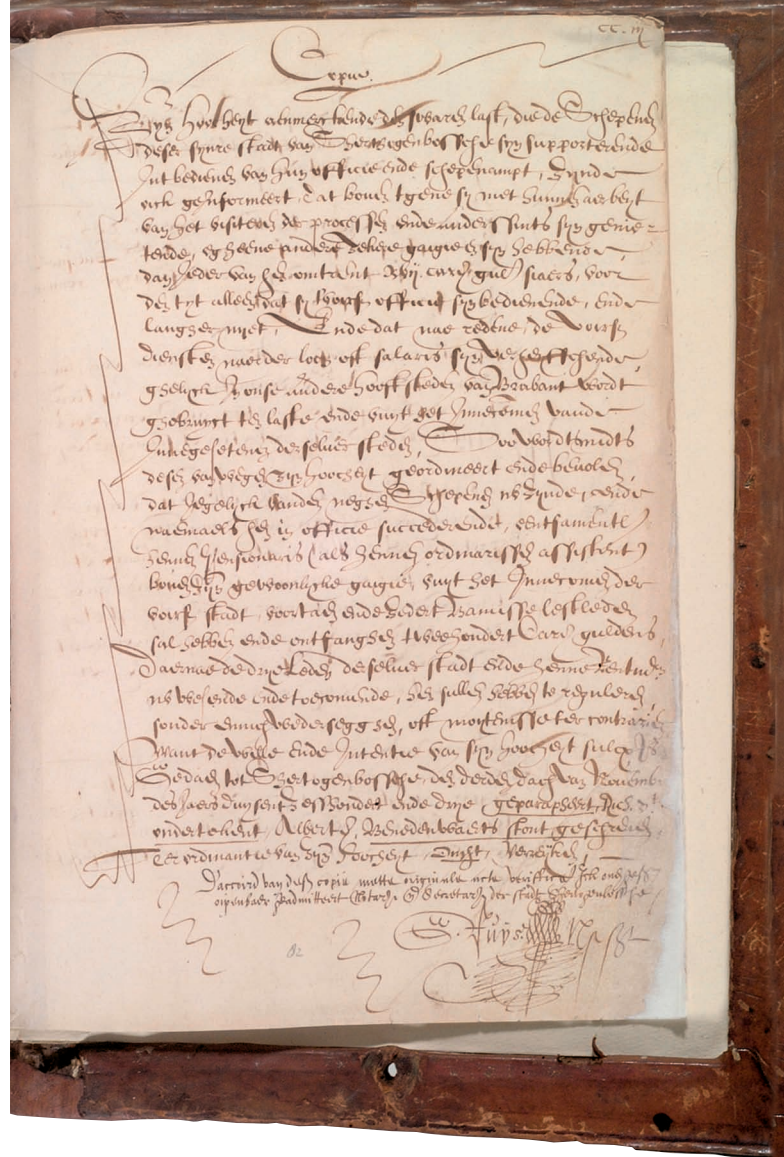
Perkament en papier

Sporen van moderne ingrepen, 'restauratie' is teveel gezegd, blijken binnenin terug te keren in de vorm van blanco papieren schutbladen. Maar voor de rest is het eeuwenoude boek vrij onbeschadigd, al zijn overal wel kleine mankementjes aan te wijzen.

Voorin komen we de namen tegen van het volledige, negen man tellende schepencollege uit 1579/80 dat de gewichtige politieke beslissing – de keuze voor Spanje – nam. Direct valt op dat het boek in feite een bundeling van hoogst diverse onderdelen is.

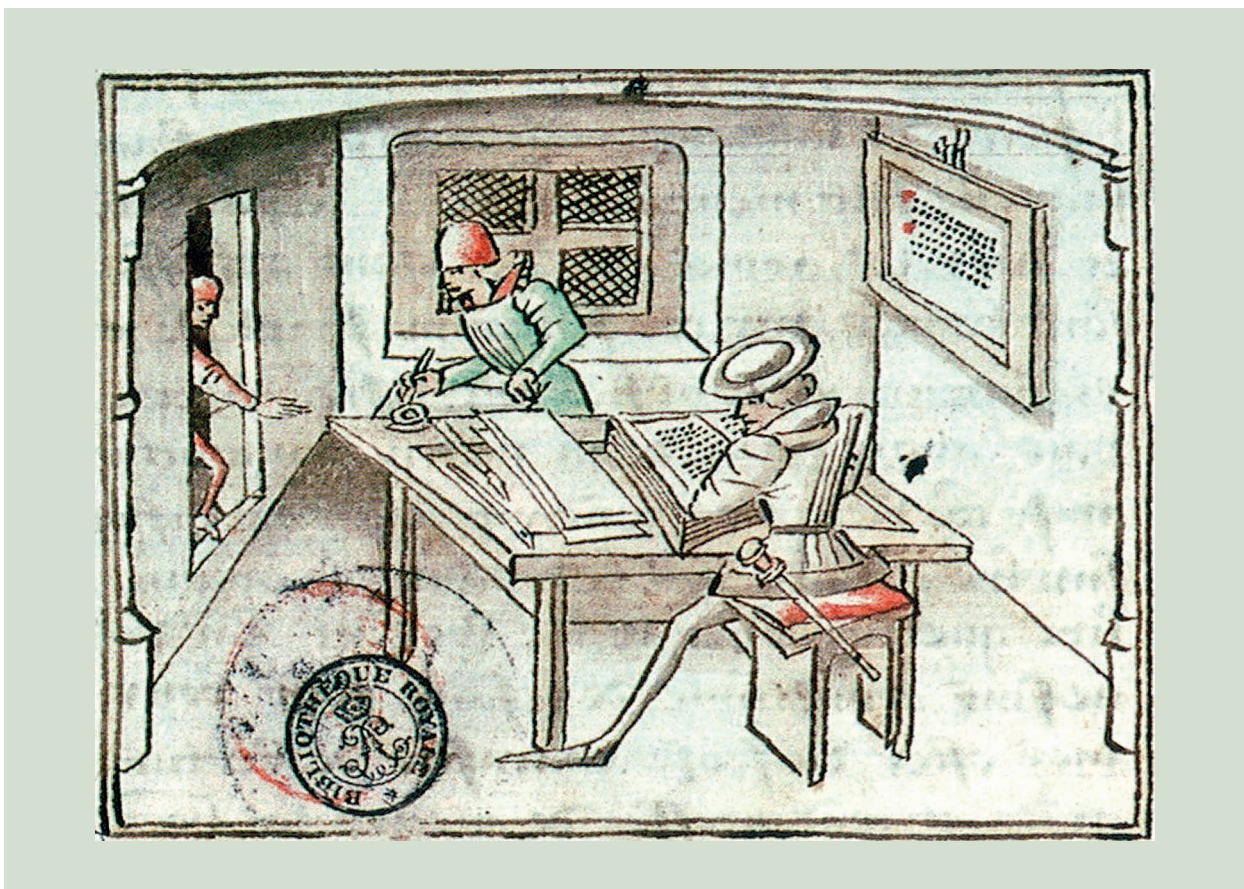
De inhoud van het ruim 208 bladen of folio's tellende boek kan in het algemeen worden aangegeven met 'stadsprivilegeboek'. Privileges of voorrechten in de vorm van formeel opgestelde oorkondenteksten waren de basis waarop vóór 1795, toen de moderne beginselen van grondwettelijke staatsvorm werden ingevoerd, een stad zelfstandig het bestuur uitoefende. Den Bosch verkreeg haar privileges van de hertog van Brabant. Van zijn kant moest iedere hertog deze toegekende rechten op zelfbestuur respecteren, wat hij bij zijn aantreden plechtig beloofde. Tolvrijdommen in binnen- en buitenland waren andere gewaardeerde rechten voor Bossche burgers. Zo ontstond een verzameling aan rechten, die eeuwenlang als 'grondwet' van de stad kan worden beschouwd. Die belangrijke oorkonden op perkament werden in een archiefkist veilig opgeborgen. Voor het 'dagelijkse gebruik' beschikte het stadsbestuur over kopieën van de teksten in verschillende boeken. Het Rood Privilegeboek is zo'n verzameling, en wel van meet af aan de belangrijkste.

Het boek kent een gecompliceerde opbouw: voorin diverse katernen perkament, achterin papieren katernen. In zijn eerste opzet (globaal fol. 1-99) is het een verzorgd perkamenten handschrift. Binnen een strak aangehouden bladspiegel en langs vooraf getrokken lijnen, begint iedere tekstpassage bovenaan de pagina. Voorafgegaan door een korte kopstekst in rode letters, volgt de hoofdtekst die over twee kolommen verdeeld is. Alles is geschreven in een strak boekschrift in zwarte inkt; in rode inkt is het tekstblok uitgelijnd. De beginletter is vergroot weergegeven, ingekleurd en soms deels verguld. De eerste initiaal is de meest fraaie: Christus Koning, en ietwat groter dan alle daarna volgende die hoogstens wat bloemmotieven kennen. Er lijkt een afwisselend

Toegevoegde bladen (folio 203recto). Administratieve stukken, toegevoegd bij het inbinden in 1579 in de uitgeholde houten achterplaat. (Foto: Albert Schreurs)

gebruik van meerkleurige vergulde initialen (tot fol. 93) en initialen met eenvoudige penversieringen in rood of blauw (tot fol. 97 resp. 99). Zij komen in een rijke variëteit globaal even vaak voor. Alleen in de randen van de eerste bladzijde zijn versieringen met bloemenranken aangebracht. Dit oudste deel kreeg ook een nummering van de bladen, een 'foliëring', in sierlijke Romeinse cijfers en in de kleur rood. De opgenomen teksten worden gescheiden door één ingelast perkamenten blad (fol. 55a). Op de voorkant daarvan loopt de tekst van de voorafgaande bladzijde door in de eerste kolom; de oorkondetekst is volledig overgeschreven. De rest van de pagina is blanco gebleven. Slaat men het blad om, dan staat op de achterkant een paginagrote afbeelding in kleur. Op de tegenoverliggende rechter pagina volgt eerst in de ene kolom een Bijbeltekst. Daarna in de andere kolom weer gewoon oorkonden. De invoeging inclusief de afbeelding, waarover in het volgende nummer van Bossche Bladen meer, gebeurde

In de miniatuur uit 'Le roman de Girart de Nevers' (Rijsel, ca. 1450-1475) tekent de schrijver – De Meester van Wavrin – zichzelf.

dus planmatig en is tegelijkertijd met de voorafgaande katernen beschreven. De eerste verzameling oorkonden begint met de belangrijkste wetsteksten van de stad, zoals het stadsrecht van 1330.

Het pronkhandschrift kan, afgaande op de data van de afgeschreven oorkonden, een datering meekrijgen: de eerste katernen (fol. 1-55) reiken tot 1399, de volgende (fol. 56-99) tot 1427. Voor deze twee onderdelen samen die in één keer zijn neergeschreven, kan aan het jaar 1430 of wat later gedacht worden.

De uiterste datering ligt met zekerheid vóór januari 1472, toen het blijkens kanttekeningen werd geraadpleegd. De reden waarom dit Bossche privilegeboek is samengesteld, hangt samen met het centralistische bewind dat de Vlaams-Bourgondische hertogen vanuit Brussel probeerden door te voeren.

Meteen vanaf 1430 regeerden zij het land met nieuwe en doortastende centrale instanties en talloze verordeningen. Daartegen stelde ook Den Bosch zich te weer. De stad wilde haar traditionele voor-

rechten behouden. Uit die periode is eigenlijk maar een groot incident bekend: in 1438 kwam de stad fel in verzet tegen de zoveelste opgelegde belasting. De hertog bestraftte de opstandige stad door extra geld te eisen. Hiermee hebben we een concrete aanleiding voor de vervaardiging in de jaren 1430, waarbij de samenstellers teruggrepen naar het kortstondige bewind van Filips van Saint-Pol, de laatste hertog van Brabant (1427-1430) alvorens de doortastende Vlaamse Bourgondiërs kwamen.

Ongetwijfeld lag het vanaf het begin in de bedoeling het register, dat toch aan de bovenrand onmiskenbaar sporen van versnijding vertoont, te geleger tijd met nieuwe teksten aan te vullen. Daarvoor dienden in eerste instantie de blanco gelaten perkamenten bladen (fol. 100-122). Maar later werd alles toch eenvoudiger dan aanvankelijk opgetekend. In plaats van (op drukletters lijkend) boek-schrift gaat het schrift over in lopend cursief.⁷ Vergrote beginletters kregen hoogstens een simpele en fantasieloze uitvoering en overal de kleur rood mee. De voortzetting van de foliëring werd slordiger. De dubbele tekstkolommen bleven gehandhaafd. Enkele bladen bleven tot op de dag van vandaag

Perkament en papier

Perkament is een van dierenhuid vervaardigd schrijfmateriaal. Na een proces van bleken, schuren en krijten wordt een soepel en glad vel verkregen, waaraan een haar- en vleeszijde is te herkennen. Het blijkt vochtbestendig, scheurvrij en duurzaam. De keuze van het soort dier bepaalt de kwaliteit. Het meest kostbaar is het bijna transparante kalfs-perkament, dat voor luxe handschriften werd gebruikt. Schaapsperkament is zacht en soepel. Koe-perkament was het goedkoopst maar stug. Perkament was in de veertiende eeuw massaal in zwang, maar het gebruik liep vanaf de zestiende eeuw terug.

Middeleeuws papier werd vervaardigd uit vezels van oude kleren. Door lompen in een papiermolen te vermalen werd een vezelpap verkregen en tot geschept papierblad verwerkt. In onze streken drong het gebruik van papier, geïmporteerd vanuit Zuid-Europa, rond 1350 door. Massaal gebruik bestond vanaf de zestiende eeuw, toen ook papierfabricage in de Nederlanden op gang begon te komen.

Initiaal en miniatuur

Om een geschreven tekst beter te kunnen traceren, lezen en begrijpen dient de opbouw inzichtelijk te zijn. Voor de tekstpassage is de beginletter belangrijk. De initiaal springt er altijd uit: vergroot, aanzet, gekleurd e.d. Vanuit de vorm en het inkleuren ontstonden afbeeldingen, van uiteenlopende grootte. Van nog geen centimeter tot bijna halve pagina's worden het schilderijtjes, miniaturen. Het schrijven in de Middeleeuwen is een bedrijfstak die we ons niet meer goed kunnen voorstellen. Alles moest met de hand worden (over)geschreven. Meer dan de helft van de mensen kon niet schrijven. Lezen was makkelijker en konden wel velen. Men moest naar een beroepsschrijver om bijv. een verzoekschrift te laten opstellen. Er waren verschillende specialismen. De een schreef snel wat woorden op, de ander stileerde fraaie teksten, een derde tekende initialen. Anderen hadden zich gespecialiseerd op soorten teksten, zoals goedkope broodschrijvers op eenvoudige schoollectuur, en dure notarissen op officiële documenten in het Latijn.

onbeschreven. Dergelijke aanvullingen gebeurden nog tot omstreeks 1560. Daarmee was het middeleeuwse privilegeboek min of meer vol.

Het meest curieus is een aanvulling in de vorm van stapels papier van beduidend kleiner formaat (fol. 122-204). Het papier is op grond van te dateren watermerken zeker eigentijds. Het waren geen katernen van hetzelfde papier maar losse stukken, die gezien vouwen, notities, beschadigingen en andere gebruikssporen sinds hun opstelling enige tijd een eigen leven hadden geleid. Direct of indirect via afschrift toegezonden aan het stadsbestuur betreffen deze aanvullingen ingekomen stukken. Dit verklaart tevens de nodige blanco pagina's in dit afsluitende gedeelte. Het is een samenraapsel met accent op de periode tot omstreeks 1545. Overigens moest in verband met de jongste toevoeging de houten achterkaft worden uitgehold! Met het doelbewust opnemen van deze algemene (Brabantse) bepalingen in het Privilegeboek van 1580 wilde het stadsbestuur kennelijk zijn loyaliteit ten aanzien van de jongste Brusselse politiek onderstrepen. ■

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 Deze studie is in 2007 voorlopig afgesloten. Inmiddels verscheen, mede op basis van dit concept-artikel, H. Wijsman e.a., 'Een eed zweren op een miniatuur', in: *Handschriften voor het hertogdom. De mooiste verluchte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen* (Alphen aan de Maas 2007), p. 146-151 nr. 20 (met 3 afb.).
- 2 Uitvoeriger in mijn studie (in bewerking): *De hertogelijke inhuldigingen in 's-Hertogenbosch en het Bossche Rood Privilegeboek*.
- 3 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud-administratief Archief van de stad (osa), inv.nr 49.
- 4 J. Sassen, *Charters en privilegebrieven, berustende in het archief der gemeente 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1862/65), p. 173-183 nr 2; Ch. Verreyt, 'Het Rood Privilegeboek van 's-Hertogenbosch', in: *Taxandria* 32 (1925), 125-129.
- 5 Gewezen zij slechts op recent onderzoek door oud-archivaris Mina Martens betreffende Brusselse stadsprivilegeboeken. Het afgeronde onderzoek door Geertrui Van Synghel naar het Bossche oorkondenmateriaal concentreert zich op de periode tot 1450 en laat de privilegeboeken in boekscript buiten beschouwing. Zie G. Van Synghel, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- 6 C. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650: een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven* (Tilburg 1984), p. 141-181 (betreffende Schoeffer 11 1573-1600, vooral p. 180). Zie voor hetzelfde citaat uit de stadsrekening Verreyt (1925) hiervoor.
- 7 Voor een overzicht van boekscripttypen: A. Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books, from the Twelfth to the Early Sixteenth Century* (Cambridge 2003).